

BART VERREIJT

Pastoraat en internet

INLEIDING

Het eerste beeld, dat bij velen zal opkomen bij het horen of lezen van het woord 'pastoraat' is een kamer, thuis of op de pastorie, en een door de kerk aangestelde man of vrouw, die beschikbaar is voor gesprekken over religieuze en persoonlijke thema's; onderwerpen soms, die je met niemand anders bespreekt. Is die persoon een priester, dan komt mogelijk de gedachte op aan een sacramentele handeling of zegen. Het pastoraat is voor veel mensen concreet en tastbaar: het is dichtbij. Het vindt zijn basis in een kerk, die zich lokaal en dus in de onmiddellijke woon- en werkomgeving van mensen tracht te manifesteren.

Maar die woon- en werkomgeving is als de gehele samenleving – dat hoeven we hier niet verder uit te werken – volop in beweging en verandering. De nieuwe media hebben er in korte tijd voor gezorgd dat zelfs wanneer je in een klein afgelegen dorp woont, de hele wereld voor je openligt. Wereldwijde verbindingen zijn mogelijk, als je maar een telefoon bij de hand hebt en een computer. Voor wie het voor de eerste keer meemaakt blijft het een bijzondere ervaring in enkele minuten respectievelijk de *website* van de National Aeronautics and Space Administration (NASA) te bezoeken en de laatste Marsfoto's te bekijken, vervolgens een bezoek te brengen aan de *site* van een winkel in Singapore en tot slot nog even een *website* met reisinformatie in Australië te bekijken. Daar kan Jules Verne niet tegen op!

De kerk heeft een haat-liefdeverhouding met de media.¹ Het proces, dat zich onveranderd tussen de kerk en nieuwe media schijnt af te spelen ziet er als volgt uit; allereerst worden zij als een bedreiging gezien: als nieuwe mogelijkheden tot verspreiding van gevaarlijke opvattingen of zelfs tot het regelrecht aanvallen van de kerk. Daarna gaat de kerk ook langzaam hun mogelijkheden ontdekken en ze soms zelfs bejubelen. Zo ging het met de boekdrukkunst (index van verboden boeken) en later met de formule “*Nihil obstat.*” (verklaring van geen bezwaar) of de iets warmere uitspraak “*Imprimatur*” – toestemming om te drukken – als garantiezegel.

In zijn dissertatie *Onze digitale God* stelt David Mol dat de kerken door de toenemende digitalisering worden bedreigd. Zo hebben zij de betekenis van een medium als televisie schromelijk onderschat. “Eerst wou de kerk niets van televisie weten, later wil ze de mensen via de beeldbuis bekeren. Dat was helemaal een misser. Mensen zitten namelijk niet te wachten op boodschappen”, zo vertelde Mol bij de presentatie van zijn boek.²

De opeenvolgende fasen van de kerkelijke reactie gaan qua tempo mee met de snelheid van de ontwikkelingen in de media. In de verklaring, die Paus Johannes Paulus II uitgeeft voor Mediazondag (31 mei 2001), waarschuwt de paus voor de vijandige opstelling van sommige nieuwe media en hun relativisme. Tegelijkertijd moedigt de paus de gelovigen aan bij de geloofsverkondiging gebruik te maken van de moderne communicatiemediën.³

De Amerikaanse bisschoppen hebben in 2000 al een verklaring uitgegeven over “uw gezin en *cyberspace*” met daarin – natuurlijk – de nodige waarschuwingen, maar ook de nodige adviezen om verantwoord met nieuwe media om te gaan.⁴

De Colombiaanse kardinaal Dario Castrillon Hoyos vertelde in januari 1999 op een conferentie te Denver over zijn ervaringen met het internet: “Tijdens een *chat*-sessie kreeg ik contact met een missionaris in Siberië. Maar toen

ik me voorstelde, geloofde de missionaris mij niet – een hoge Vaticaanse functionaris zomaar aan het ‘chatten’? Het is het einde van de wereld, die wij kennen; het is van het grootste belang om zorgvuldig na te denken over de wijze, waarop wij ons in deze nieuwe werkelijkheid gaan begeven.”⁵

HET OPENGEBROKEN PASTORAAT

Het jaar 1974 was wat mij betreft voor Nederland een belangrijk jaar aangaande de vorming van de relatie tussen de moderne media en het katholieke pastoraat. Op het gezamenlijk initiatief van de Nederlandse bisschoppen en de Katholieke Radio Omroep (KRO) begonnen twee priesters (Jan ter Laak en Jacq de Valk) en kort daarop een pastoraal medewerkster (Maria ter Steeg) aan het ‘omroeppastoraat’ in een Amersfoortse parochie. Aanvankelijk namen de uitzendingen van de liturgie een centrale plaats in. Maar al snel bleek dat de radio en met name ook de televisie geschikte wegen waren voor verschillende vormen van pastoraat.

Zo was er het ‘liturgisch pastoraat’, dat in die jaren na het Tweede Vaticaanse Concilie liet zien hoe liturgie zich kon ontwikkelen. Het werd – bedoeld of onbedoeld – exemplarisch voor veel parochies, pastores en koren en bracht hun op al dan niet goed te keuren ideeën. Naar aanleiding van die liturgie en de daarin vervatte geloofsverkondiging en teksten ontstond al snel een ‘persoonlijk pastoraat’, waarvan het directe en anonieme karakter van belang was. Tot dan toe gingen gelovigen, die serieuzere zaken wilden bespreken, naar een paterskerk in de nabije stad, want men kende hen daar immers toch niet. Maar voortaan kon iedereen heel gemakkelijk anoniem pastorale steun krijgen van iemand, die men door de media als ‘zijn’ of ‘haar’ pastor was gaan beschouwen. Door korte thematische uitzen-

dingen en activiteiten naar aanleiding van programma's ontstond ook een pastoraat met een sterk diaconaal karakter rond thema's als politiek, vrede, gerechtigheid en de plaats van de vrouw in kerk en wereld (we schrijven hier de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw). Het pastorale team werd als een werkelijkheid geconcipeerd en door de pastoraal werkster in het team werd duidelijk dat een vrouw als pastor unieke mogelijkheden heeft ten dienste van de gelovige. Kortom, door het gebruik van de media begonnen vorm en inhoud van het pastoraat sterk te veranderen.

Met name de concreetheid en gelijktijdigheid, die het pastoraat traditioneel kenmerkten, begonnen te verschuiven. De omroepastores waren evenals de omroeparochie in de huiskamer aanwezig, hoewel ze zich feitelijk ver van huis bevonden. De 'pastor-op-afstand' was ook voor jou bereikbaar; je kon hem of haar onmiddellijk bellen en als je hem of haar telefonisch wist te bereiken, nam hij of zij de tijd om met je praten. Als je wat minder haast had, kon je de 'pastor-op-afstand' een brief schrijven;⁶ de afstand in tijd en ruimte werd als zodanig overbrugd en soms ontstond voor lange tijd een werkelijk contact.⁷ Ja, zelfs biechten via de telefoon bleek een werkelijkheid te worden voor het gevoel van sommige omroeparochianen. Vertrouwde kaders en voorschriften begonnen hun betekenis te verliezen.

Natuurlijk waren er mensen, die zich daarover zorgen maakten: "Kon dat allemaal zo maar? Werd het pastoraat niet bij uitstek gekenmerkt door het feit dat het zich in direct contact tussen personen manifesteerde? Werd het pastoraat als zodanig niet te onpersoonlijk en te technisch?". Er werden zelfs theologische discussies – of waren het schijndiscussies? – gevoerd: "Werden hier niet parelen voor de zwijnen geworpen? Werd het heilige hier niet te zeer in de openbaarheid gebracht? Moest men

niet terug naar de *disciplina arcani* van de eerste christenen?”⁸

Natuurlijk kunnen camera's een zekere last vormen voor een viering, maar ingeval van een echte viering is hun aanwezigheid op een gegeven moment niet meer merkbaar of worden ze zelfs geaccepteerde 'gasten', want je weet wie aan de andere kant van de camera zit, kijkt, luistert en meebidt. Natuurlijk heb je als pastor in je opleiding niet geleerd dat biechten via de telefoon mogelijk is. Maar als een intensief gesprek eindigt met een belijdenis van schuld en een gebed om vergeving, lijkt het voor menig pastor onmogelijk om dan niet te zeggen: "Uw zonden zijn u vergeven". Een uiting, die iedere omroepastor herkent en die hem tot het besef brengt dat nieuwe tijden nieuwe middelen meebrengen en dat die ook werken, als hij of zij zich er maar voor inzet, is: "Dankzij wat jullie doen op radio en televisie weet ik dat ik ook bij de kerk mag horen."

Als ik terugkijk op die periode,⁹ stel ik vast dat het werken met die media ons – als parochie – opnieuw bewust heeft gemaakt van het belang van schoonheid, van stijl in liturgie, van gedegen voorbereiding, van goede teksten en van mooie muziek. We ervaren zo nog steeds die invloed van het werken voor de media, ook al ligt dit nu al weer negen jaar achter ons.

Ik zal de laatste zijn om de media kritiekloos te verheerlijken, want ik weet ook hoeveel moeite de omgang met de media vergt en hoe missers en mislukkingen in deze steeds op de loer liggen. De media zijn letterlijk 'middelen'; weet je ze te hanteren, dan bieden ze ook het pastoraat – in het bijzonder aan mensen, die via traditionele middelen het contact zijn kwijtgeraakt – nieuwe en onverwachte mogelijkheden.¹⁰

Hoe gaat de ontwikkeling verder? Weet de katholieke kerk in ons land de lijn die op pastoraal vlak in de media is ingezet, te continueren? Ik wil wat deze vragen betreft nu met name kijken naar de ontwikkelingen op het terrein van het internet.¹¹ Ik meen in de ontwikkeling van de verhouding tussen het internet en de katholieke kerk in Nederland twee hoofdlijnen te kunnen onderscheiden. In de eerste plaats zijn er ontwikkelingen te ontwaren, die voortkomen uit privé-initiatieven: verschijnselen, die volledig recht doen aan het karakter van het internet. Er zijn zeker honderd Nederlandse parochies online. Er zijn ook grotere en kleinere verbanden zoals de Stichting Interkerk en de Stichting Catechese.net. In dit verband moet ook zeker Hans Roest uit Delft met zijn *website* genoemd worden: een Nederlandse pionier van het eerste uur. Men vindt op zijn *website* onder de *link* 'parochies' een aardig overzicht van de parochies, die de stap naar het internet hebben gezet.¹² Ik zou ook de initiatieven van verschillende bisdommen om zonder veel onderling overleg een eigen *site* te ontwikkelen privé-initiatieven willen noemen.¹³

Het aartsbisdom lijkt daarbij het verst gevorderd te zijn. Met behulp van een budget voor pastorale vernieuwing heeft het aartsbisdom per 1 april 2001 pastor Gerard Loman aangesteld als internetpastor voor twee dagen per week. Op grond van de eerste ervaringen, die in het aartsbisdom werden opgedaan, onderscheidt hij verschillende doelgroepen in samenhang met de catechetische ervaringen, die mensen al dan niet hebben opgedaan in hun schooltijd. Naar gelang de mate, waarin zij catechetisch zijn gevormd, hebben mensen verschillende vragen, zo stelt hij. Dat zal natuurlijk de werkwijze op het internet sterk beïnvloeden. Overigens zijn de algemene reacties op het initiatief van het aartsbisdom om een internetpastor aan te stellen positief; men is verrast dat een instituut als de kerk zich met dit nieuwe medium engageert. Pastor

Loman verwacht dat het anonieme pastoraat via het internet een nieuwe impuls zal krijgen. Mijn eerste indruk is dat zijn opdracht eerder leidt tot onderzoek dan tot actief pastoraat op het internet, ook al is niet te voorspellen hoe snel het die richting uit zal gaan.

Er ontstond een tweede hoofdlijn in de ontwikkeling, toen het Commissariaat voor de Media ruimte creëerde voor internetactiviteiten door zendgemachtigden. De Nederlandse bisschoppen hebben in 1999 de stimulans gegeven voor een nieuwe ontwikkeling. Zij besloten dat:

- a. binnen de mogelijkheden van de R K K-zendmachtiging het internet ontsloten zou moeten worden als een eigen derde terrein zoals men dat eerder met radio en televisie had gedaan;
- b. een nieuwe internet-*site* het informatiepunt bij uitstek over en voor katholiek Nederland moest worden en tegelijkertijd ook een ontmoetings- en communicatieplek op het internet zou moeten zijn (*community*);
- c. zij informatie, waarvoor zij direct verantwoordelijk zijn, in deze *site* wilden incorporeren en dat er dus geen afzonderlijke *site* voor de kerkprovincie en/of bisschoppenconferentie zou komen;¹⁴
- d. zij aan de KRO, die alle R K K-zendtijd op radio en televisie verzorgt, zouden vragen op vergelijkbare wijze de verantwoordelijkheid te dragen voor de uitvoering van deze nieuwe media-activiteit.

De KRO is in nauw overleg met het Studiesecretariaat van de Kerkprovincie aan het werk gegaan om een nieuwe *site* te ontwikkelen.¹⁵ Deze *site* kan sinds het einde van mei 2001 op het internet bezocht worden. Op deze *site* heeft het Mediapastoraat als de opvolger van het Omroeppastoraat een duidelijke plaats gekregen. Gezien de beleidsuitgangspunten heeft de interactiviteit bijzondere aandacht gekregen. Naast de post en de telefoon is *e-mail* nu al een aanvoerkanal geworden van gebedsintenties, reacties en vragen om toezending van publicaties en informatie. De

eerste experimenten met *chat*-sessies en het opzetten van een wekelijks spreekuur op het internet in aansluiting op radio-uitzendingen zijn al uitgevoerd. De indruk ontstaat dat het internet kan gaan bijdragen aan het contact van nieuwe groepen mensen, die via de tot nu toe gebruikte media niet met de kerk en het geloof in aanraking kwamen. De mediapastores ervaren het werken met het internet als een nieuwe prikkel tot creativiteit en een aansporing tot het formuleren van nieuwe doelstellingen.¹⁶ Het belangrijkste aandachtspunt is de wijze, waarop de interactiviteit, die vroeger vooral vorm kreeg in het brieven- en telefoonpastoraat, nu via het internet kan worden uitgebreid en in samenhang gebracht kan worden (synergie) met nieuwe radio- en televisie-programma's, die worden ontwikkeld.

NIEUWE INITIATIEVEN

Het internet biedt bij uitstek de mogelijkheid om over de eigen grenzen heen te kijken. Ik heb ook geprobeerd om informatie te vinden over nieuwe pastorale initiatieven. Het resultaat van dit zoekwerk past niet volledig bij dit korte artikel over internet-toepassingen, maar het geeft toch een goede eerste indruk. De vraag is zeker ook of de zoekmachines voldoende ingesteld zijn op specifieke vragen met betrekking tot de bovengenoemde initiatieven. 'Surfend' op het web, op zoek naar zielzorg en de equivalenten daarvan in de verschillende moderne talen valt het op dat het accent ligt op eenrichtingscommunicatie: communicatie, die verloopt van aanbieder naar ontvanger. Men treft met name faciliteiten aan, via welke het mogelijk is informatie te verwerven of – als het over pastoraat gaat – via welke men wordt doorverwezen naar een adres of instelling, waarop een beroep kan worden gedaan. Gegevens over boeken, artikelen over instellingen, die hulp kunnen bieden, zelfhulporganisaties: ze zijn allemaal te vinden op het internet.

Privé-initiatieven

De site www.pastor.nl is in Nederland opvallend. Helemaal op eigen initiatief spoort pastor Jan op een uitnodigend vormgegeven *site* de bezoeker aan om met hem contact te leggen, als deze dat wil. Ook vind je op deze *site* de mogelijkheid om met anderen of met de pastor in gesprek te gaan.

Ik vond verder de ‘digitale kerk’: een initiatief van ondermeer dominee J. Vrijthof.¹⁷ Deze *site* biedt onder andere een biechtstoel, waar je je verhouding tot je schuldgevoelens kunt overdenken. Maar, zo worden we gewaarschuwd, deze biechtstoel is er alleen voor bewustwording. Voor een persoonlijke biecht zul je toch naar de katholieke kerk moeten.

Hoewel, in het Duitse taalgebied is de *site* www.beichte.de te vinden. Daar kun je onder de begeleiding van stichtelijke muziek je zonden belijden. De penitentie wordt direct gegeven. Maar volgens mij betreft het een en ander eerder een *practical joke* dan een serieuze aangelegenheid. Verder vond ik in het Duitse taalgebied een opmerkelijke *site* van Karin Johne. Zij wil haar ervaringen in de *Briefkursarbeit* in zowel katholieke als protestantse kerken naar het internet vertalen. Zo krijgt bij haar privé-initiatief ‘*Internet-seelsorge*’ de kleur van geestelijke begeleiding en cursussen.

Officiële initiatieven

Op het meer officiële vlak heeft K.J.G. van Hasselt in het Bossche Bisdomblad een artikel, getiteld “Internet als zielzorger is al werkelijkheid in Europa”, gepubliceerd.¹⁸ Ik citeer hieruit het volgende: “Die zielzorg speelt zich helemaal af in de anonimiteit van de ‘vrager’, die www.seelzorge.net oproept en de hulpvraag via *e-mail*, de elektronische brievenbus, voorlegt. Achter dat adres zit een heel team van deskundigen, katholiek zowel als protestants: uiteraard pastores maar ook psychologen, een bankdirecteur, artsen, maatschappelijke werkers enz. Meestal, dat is althans het streven, kan de pastorale hulpvraag – die ook

heel dikwijls materieel is – via computerconversatie worden beantwoord. In een enkel geval wordt de vrager door-gewezen naar een pastor in de omgeving die door ‘*Seelsorge*’ op de hoogte wordt gesteld. Zielzorg is via het internet intussen in een reeks van Scandinavische en Midden-Europese landen opgezet.”¹⁹ Natuurlijk zijn er ook nog vragen omtrent de vertrouwelijkheid. Het is bekend dat de beveiliging van de via het internet verstuurd gegevens nog lang niet rond is en veel slechter geregeld dan bijvoorbeeld bij telefonie het geval is. Peter Baan wijst daar op.²⁰ Er zijn ook in het Duitse taalgebied bisdommen, die een eigen *Internetseelsorge* hebben georganiseerd. Ik noem bijvoorbeeld het aartsbisdom Salzburg.

De Duitse bisschoppen zijn intussen zover dat zij een ‘*Internetreferent*’ hebben aangesteld: Andreas Schwenzer. In een interview bij zijn aantreden zegt hij over zijn bedoelingen: “Ik vind het allereerst van belang dat de kerk op een deskundige wijze gebruik maakt van het internet en van de verschillende mogelijkheden van het medium. Het internet is niet uitsluitend bedoeld om informatie over te dragen, maar is ook zeer geschikt voor tweerichtingsverkeer en interactiviteit, voor communicatie ...”.²¹

De mogelijkheden worden prachtig geïllustreerd door de *site* van het bisdom Roermond. Op deze *site* speelt zich een discussie af over een gevoelig thema: homofilie. Homofilie is bij uitstek een thema, dat men wellicht niet op de *site* van een bisdom zou verwachten. Er worden behartenswaardige opmerkingen gemaakt. In de tekstuele bijdragen is voorzover gelovig meezoeken, begrip en respect aan de orde zijn een element van wederzijds pastoraat te herkennen. Toch denk ik dat er ook spoedig behoefte zal ontstaan aan een competente pastor om “de betrokkenen van dienst te zijn bij het onderscheiden en duiden van hun levensverhaal, als een op weg zijn naar God”, zoals het Mediapastoraat het placht uit te drukken.

De grote uitdaging voor de kerk op het internet ligt op het vlak van de interactiviteit: een nieuwe vorm van communicatie tussen mensen, die op zijn beurt weer de bouwsteen kan worden voor nieuwe zijnsvormen van de kerk. Er liggen hier nieuwe kansen voor de kerken. Maar dan moeten de kerken nog eens goed nadenken over de wijze, waarop ze zichzelf in deze communicatiemaatschappij willen verstaan. Er moeten pastorale concepten ontwikkeld worden, die de nieuwe media kritisch onderzoeken en serieus nemen. Pastores en parochiemedewerkers zullen in hun opleiding vertrouwd gemaakt moeten worden met het werken met de (nieuwe) media. Door training en nascholing zal hun deskundigheid kunnen toenemen. Het gaat daarbij om een vorm van spiritualiteit van het 'aandurven van een avontuur', van het 'opnieuw op weg gaan'. Maar voor die uitdaging staat de kerk niet voor de eerste keer.

NOTEN

1. In een afstudeerscriptie wijst Peter Baan op de samenhang tussen het zelfverstaan van een kerk en de wijze, waarop ze met media omgaat. Het gaat er om dat de kerk zich afvraagt of zij een relevante boodschap voor de samenleving heeft en of dit een boodschap is, waarmee gecommuniceerd kan worden. Zie: Peter A. Baan, *Kerk op het Net. Over kerkelijke communicatie via internet*, Universiteit van Amsterdam 2000, afstudeerscriptie.
2. D. Mol, *Onze digitale god. Religieuze en pastorale kanten van televisie*, Kampen 1997.
3. Zie www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/messages/communications/index.htm
4. *Your family and Cyberspace*, National Conference of Catholic Bishops/United States Catholic Conference, juni 2000.
5. Zie: www.usatoday.com/life/cyber/tech/ctc398.htm
6. Jan van Kilsdonk s.j. in Amsterdam staat bekend als een pastor, die de brief in het pastoraat een heel bijzondere

plaats heeft gegeven. Hij schreef mensen, die hij had bezocht, een brief, waarin hij zijn impressies van het gesprek nog eens weergaf. Daardoor kreeg het pastorale contact een bijzondere verdieping. Vgl. ook: Michiel van der Duinen, *Even samen. Aanzet tot pastoraal gesprek*, Nijmegen 1977.

7. Uit een eigen evaluatie van het Omroeppastoraat werd duidelijk dat ongeveer twaalf procent van de ruim tienduizend contacten per jaar resulteerden in langduriger contacten per brief of telefoon. Zie: B.Verreijt en A.Verweij, *Meer dan te zien is*, evaluatie van het Omroeppastoraat 1974-1991, intern memo KRO.

8. Deze discussie werd weer opnieuw opgerakeld door Johann Baptist Metz in: 'Was ist mit der Gottesrede geschehen?', *Herder Korrespondenz* (45) 1991, met name p. 421 en 422.

9. Ik was omroepastor in de parochie 't Zand te Amersfoort van 1987-1992. Na die periode ben ik als pastoor aan de parochie verbonden gebleven.

10. Omroepastor Adri Verweij geeft een nadere analyse van de geschiedenis van het omroeppastoraat bij zijn afscheid in: 'Ik heb de hele dag gekeken', uitgave van het Omroeppastoraat 1996.

11. Het Omroeppastoraat heeft zich inmiddels verder ontwikkeld; doelstellingen werden opnieuw geformuleerd, een nieuwe plaats van vestiging werd gevonden, alle media werden als werkveld gekozen. Derhalve heeft men het Omroeppastoraat de nieuwe naam van Mediapastoraat gegeven.

12. Zie: www.dsdelft.nl/~rkdelft/rk/

13. De internetadressen van de bisdommen, die nu online zijn, zijn de volgende:

Aartsbisdom Utrecht - <http://www.de-oase.nl/>;

Bisdom den Bosch - <http://www.bisdomdenbosch.nl/>;

Bisdom Haarlem - <http://www.profip.nl/bisdom/>;

Bisdom Roermond - <http://www.bisdom-roermond.nl/>;

Bisdom Rotterdam - <http://www.kerknet.nl/bisdom/rotterdam/>;

14. Juridisch is het een en ander zodanig geregeld dat het geheel in overeenstemming is met de Mediawet.

15. Zie: www.katholiek nederland.nl

16. De meningen over de toekomst en de mogelijkheden van het internet zijn sterk verdeeld. Vgl. het artikel 'Internet bestaat hooguit nog 10 jaar' in *de Volkskrant* van zaterdag 24 maart 2001 van Martijn van Calmthout. Hij brengt Francisco van Jole, die bekend stond als een internetgoeroe in gesprek met Steven Johnson, webfilosoof en *site*-bouwer. In dit gesprek ontpopt van Jole zich als een internetafvallige. Mijns inziens is er daarom veel voor te zeggen dat instellingen als de kerk niet per se in de frontlinie hoeven te opereren. Op een 'gepaste' afstand moeten ze de ontwikkelingen wel volgen.

17. Zie: www.digitale-kerk.com

18. Het betreft hier een verslag van de toenmalige perschef van het Bossche bisdom van het congres van de *European Christian Internet Conference (ECIC)* Boedapest 1999.

19. Uiteraard zijn deze *sites* in de talen van de verschillende landen. Het is daarom moeilijk om een beeld te krijgen van de ontwikkelingen sinds 1999. Uit een UNDA-conferentie vorig jaar in Litouwen werd me wel duidelijk hoe belangrijk met name voor kleinere landen het internet is. Op betrekkelijk goedkope wijze kan men met de hele wereld communiceren: iets wat vooral voor kerken in de voormalige oostbloklanden via de traditionele media nog steeds een moeilijke zaak is. Ze krijgen er meestal maar marginale toegang.

20. Zie Peter Baan, *Kerk op het Net*, p. 46 en 47.

21. Zie: *Pfarrer & PC* nr. 3 (2000) en zie: <http://Pfarrer-PC.de>